

МРНТИ 16.21.65

З.С. Күзекова

Назарбаев университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Астана қ.
Қазақстан

БҰЙРЫҚ МӘНДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МАҒЫНАСЫ

Аннотация: Қазіргі лингвистикада сөйлеу әрекеттерін зерттеу мәселесі маңызды орындар алады. Лингвистикалық зерттеулерде сөз сөйлеу парадигмаларын құруға, тілдің семантикалық жағы мен сөйлемдердің мағыналық құрылымына назар аударуда.

Тірек сөздер: бұйрық, семантика, мағына, модельдеу, когнитивтік онтология

З.С. Күзекова

Профессор, Назарбаев Университет, доктор филологических наук
Астана, Казахстан

СОДЕРЖАНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ПОВЕЛИТЕЛЬНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

Аннотация: В современной лингвистике проблема изучения речевой деятельности занимает важное место. В лингвистических исследованиях обращают внимание на построение речевых парадигм, семантическую сторону языка и смысловую структуру предложений. В статье рассматриваются категория повеления, её семантическое поле, а также модель семантической структуры повелительного значения.

Ключевые слова: повеление, семантика, значение, моделирование, когнитивная онтология

Z.S. Kuzekova

Professor of Nazarbayev University, Doctor of Philology, Astana, Kazakhstan

CONTENT OF SENTENCES WITH THE IMPERATIVE MEANING

Annotation. In modern linguistics, the problem of studying speech activity occupies an important place. In linguistic research, attention is paid to the construction of speech paradigms, the semantic side of the language and the semantic structure of sentences. The article deals with the command category, its semantic field, as well as the model of the semantic structure of the imperative meaning.

Key words: imperative, semantics, meaning, modeling, cognitive ontology

Соңғы жылдары семантика мәселесі лингвистикалық зерттеулерде жетекші болып табылады. Тілдің семантикалық жағын зерттеу жұмыстарында өзінің семантикалық прагматикалық сипаттарымен, коммуникативтік жағдаятпен байланысты бұйрық мәнді құрылымдар өрісі де назар аудартады. Сөйлем мазмұнын модельдеу амалдарында қазіргі

кезде кешенді талдауға артықшылық беруде. Мақаламызда қазақ тіліндегі бұйрық рай категориясы, осы категорияның семантикалық өрісінің құрылымы, сондай-ақ, бұйрық мәнді семантикалық құрылымдарының моделі туралы болмақ. Ол үшін мына мәселелерді қарастырамыз:

1) Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді құралдардың дәстүрлі амалдарының сипатын беру, «императивтілік», «бұйрық» терминдерінің ерекшелігін нақтылау;

2) Бұйрық мәнді сөйлемдерді сөйлеу актілері теориясының тұрғысынан қарастырып, бұйрық мәнді сөйлеу актілерінің негізгі топтарын бөліп көрсету керек.

3) Бұйрық категориясын модальдық категориясын құрайтындардың бірі ретінде сипаттап, қазақ тіліндегі бұйрық категориясының функционалды семантикалық өрісін анықтау.

Бұйрық мәнді семантикалық құрылымды модельдеуде когнитивтік онтологиялық амалдың орны өзгеше.

Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді құрылымдар адам сөйлеуінің маңызды бөлігін құрайтындығына қарамастан, оның көмегімен қоғамдық өндірістегі іс-әрекеттердің реттелетіндігіне қарамастан зерттеу жағы соншалықты бай емес.

Лингвистердің бұл салаға қатысты қызығушылығының болмау себебі, XX ғасырдың 70-80-жылдары тіл жүйесінің моделі сөйлеуші адамға қатыстылығы тұрғысынан қаралған жоқ. Ғалымдарды адамның тілді қолдану мәселесі емес, тілдің формалды құрылымы қызықтырды. Олар үшін бұйрық мәнді сөйлемдердің қарапайым құрылымын зерттеу аса маңызды болмады.

Бұйрық категориясының қазақ тіліндегі дәстүрлі зерттеуінің негізінде «тұлғадан мағынаға» ұстанымымен сипатталатын формалды бағыт қана бар. Осы бағыт бойынша бұйрық мәнді сөйлемдер императивті сөйлемдер ретінде қаралды. Императив өз кезегінде етістіктер жүйесінде шындыққа қатысты сөйлеуші тарапынан әрекетке қатысын білдіретін рай категориясының бірі ретінде сипатталады. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, ғалымдар «императив», «бұйрық рай», «бұйрық мәнді сөйлемдер» ұғымын анықтау мәселесіне көңіл аудара бастайды. Біздіңше де бұйрықтық пен императивтіліктің аражігін ажырату қажет сияқты. Императивтілік деп, етістіктің бұйрық рай тұлғасымен берілген сөйлем түрін атаған жөн.

Сонымен қатар, ғалымдардың зерттеуінше «императивтік» пен «бұйрықтық» терминін синоним деп санауға болады.

Бұйрықты сөйлемдер – әрекетке шақыру, іс-әрекетке оятуды білдіретін сөйлемдер. Ондағы императивтілік те, императивтілік құрылым емес те болып көрінуі мүмкін.

Қазіргі концепцияларда адам өмірінің маңызды бөлігі ретінде қаралатын тілдің қолданысы маңызды орын алады. Соңғы кездері прагматикалық проблематикасы екі негізгі теорияға сүйенеді: *Сөйлеу актілерінің теориясы* және *пресупозиция теориясы*. Екі теория да бір-бірімен тығыз байланысты.

Прагматикалық тұрғыдан келгенде, бұйрық категориясы тіл мен ойлаудың арасындағы байланысты білдіретін семантика – прагматикалық категория ішіндегі ашығы. Бұйрықты сөйлемдер – бұйрықты (директивті) сөйлеу актісі, құрамында бұйыру, потенциалды іс-әрекет немесе бұйыру актісі бар коммуникативтік жағдаят. Біз «директивті сөйлеу актісінің орнына «бұйрық мәнді сөйлеу актісін» қолдана-мыз. Біздіңше, «директивті сөйлеу актісі» термині үзілді-кесімділікті білдіреді, әрекеттің орындалмауын көтермейді, директив (*directive*) дегеніміз басшылық нұсқау, қарар, бұйрық, «бұйыру, іс-әрекетті істеуге ояту мәні» кеңірек ұғым болып табылады, іс-әрекетті орындау ниетін,

тілегін білдіреді.

Бұйыру мәнді сөйлеу актілерін қарастыра отырып, олардың мағыналық түсіндірмесіне де тоқталу қажет. Бұйрық мәнді сөйленімдердің топтастырылуы туралы да біртұтас пікір жоқ. Е.И.Беляева «Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык» деген өзінің монографиясында директивтердің негізгі түрлерінің арасындағы айырмашылықтарды сипаттау үшін мынадай прагматикалық белгілерді ұсынады [1, 36]:

- а) адресат үшін іс-әрекетті орындау міндеттілігі;
- б) коммуниканттардың бірі үшін іс-әрекеттің бұйрықтылығы;
- в) сөйлеуші немесе адресат үшін жағдайдың басымдылығы.

Е.И. Беляеваның негіздемелеріне сүйене отырып, директивтік сөйлеу актілерін үш түрге топтап көрсетуге болады:

прескриптивтер (бұйрық, тапсырыс (*order*), қарар, өкім (*direction*), рұқсат ету (*permission*), тыйым салу (*prohibition*), нұсқау (*instruction/instructions*));

реквестивтер (өтініш (*request*), тілек, жалбарыну (*supplication*), шақыру (*invitation*));

суггестивтер (кеңес, (*advice*), ұсыныс, (*suggestion/offer*) және ескертулер (*warning*)).

Біз бұйрық мәнді құрылымдарды семантикалық қызметіне қарай әртүрлі тілдік құралдардың жүйесі болып табылатын модальдық функционалды-семантикалық категориясын құрайтындардың бірі ретінде қарастырамыз [3. 12 - 20].

А.В.Бондарко, И.А.Демидова, К.С.Неустроев еңбектеріндегі бұйрықты модальділіктің негізгі сипатын зерделей отырып, біз бұйрық мәнді құрылымдардың функционалды-семантикалық өрісінің бай екендігін аңғаруға болады.

Функционалды-семантикалық бұйрық рай категориясын былайша сипаттауға болады:

доминанты бұйрық рай болады;

- ядросы бірлескен әрекет мағыналы (барайық, қайтайық, ән айтайық), яғни бұйрық рай, көпше түрде екінші жақ;

- перифериясы: Іс-әрекетке бұйыру тек қана бұйрық рай формасында ғана емес, бірқатар басқа грамматикалық, лексикалық, интонациялы құралдармен де беріледі.

- *өтініш мағыналы:*

- Маған сөздігіңізді бересіз бе?

- *кеңес, ұсыныс мағыналы:* Дәрігерге барсаңшы. Мүмкін саған аздап демалу керек шығар.

- *шақыру мағыналы:* Сіз бізге жиі келіп тұрсаңызшы.

- *талап, бұйрық, өкім мағыналы:* Сен тура қазір бәрін ата-анаңа айтып бересің. Көп сөйлегенді қой.

- *өтінішті орындамауға, кеңесті, ұсынысты тыңдамауға, шақырудан бас тартуға бұйыру мағыналы:* Түрің жақсы емес, мектепке бармай-ақ қой. Мына адамды мұнда шақырма. Ендігі жолы бұлай істеме.

- *тыйым:* Мұнда кіруге болмайды.

- Іс-әрекетке бұйырудың үш түрі бар:

- іс-әрекетті жүзеге асыруға бұйыру;

- үзілген іс-әрекетті жалғастыруға бұйыру;

- іс-әрекетті бастауға бұйыру.

Кеңес, ұсыныс, рекомендацияның өтініштен айырмашылығы — оның мазмұнын да нұсқау болады. Өтінішке сөзбен немесе іспен жауап беру қажет, ал кеңесті тыңдауға болады немесе оны орындау міндетті емес. Кеңес, ұсыныс II жақпен беріледі.

Осылайша қазақ тіліндегі бұйрық мәнді категорияның әртүрлі семантикалық реңкін әртүрлі тілдік құралдар құрайды.

Өрістік амал модальдылық категориясын грамматиканың құрылымдық-жүйе-лілік және функционалды семантикалық аспектісін ескере отырып, оқытуға мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді функционалды семантикалық категория-ның берілу амалдары

Бұйрық модальділігінің функционалды семантикалық өрісінің доминанты императив (бұйрық рай) болып табылады. Императив сөйлеуде жиі кездеседі. Бұйрық модальділігінің функционалды-семантикалық өрісінің ядросы – бұйрық рай категориясының прототипті бірліктерінен тұрады [2. 7 - 9].

Бұйрық модальділігінің функционалды-семантикалық өрісінің перифериясына прототипті емес бірліктер жатады.

Бұйрық рай категориясын өрістік жолмен талдау барысында аңғарғанымыз – императивтің бұйрықпен бірдей емес екендігі, оның бұйрықтың актуальдану құралы екендігі көрінеді. Бұйрықтың нормативті берілу құралдарынан басқа перифериялы құралдарды жиі пайдаланатыны байқалады.

Бұйрық мәнді сөйлемдердің мазмұндық құрылымы көп аспектілі, пропозициялы, коммуникативтік, прагматикалық компоненттерден тұрады.

Ал бұйрық мәнді категорияны когнитивтік семантика тұрғысынан қарастыру бұйрықты сөйленімдердің типтік пропозициясын түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді білдіретін тілдік құралдарды сипаттау үшін сөйлем семантикасының әртүрлі факторларын ескеретін когнитивтік онтологиялық бағыт тиімдірек болады. Себебі сөйлем мазмұны ондағы ақпараттың сипатымен ажыратылады. Осы бағытты қазіргі лингвистикада болашақты десе де болады.

Когнитивтік онтологиялық бағыттың негіздерінде В.В. Богданов, И.П. Сусов сияқты ғалымдардың теориясы жатыр.

Бұйрық мәнді білдіретін прескриптивтердің, реквестивтердің, суггестивтердің (Беляева Е.И.) когнитивтік онтологиялық сипатына тоқталатын болсақ, прескриптивтер біздің эмпирикалық материалымыздың маңызды бөлігін құрайды, одан кейінгі орында суггестивтер, бұдан кейін реквестивтер алады десек болады. Бірінші топтағы прескриптивтердің мынадай негізгі прагматикалық түрлері бар: *бұйрық, өкім, рұқсаттар, тыйым салулар, нұсқаулар*.

Осы топтағы сөйлемдердің прагматикалық құрылымы әрекетке деген тікелей **бұйрықты** білдіреді. Тұтастай алғанда сөйлемнің семантикалық реңкі бұйрық, басқаша айтсақ, үзілді-кесілді бұйрық « жоғарыдан – төменге» болып табылады.

Осылайша бұйрық іс-әрекетті орындау үшін бұйрықтың үзілді-кесілді жоғары дәрежесі, адресат үшін істі орындаудың жоғары міндеттілік деңгейі; сөйлеушінің мәртебелік басымдылығы (әлеуметтік, жас ерекшелігі, гендерлік) ретінде негізгі когнитивтік белгілерін байқатады. Сондай-ақ бұйрық тыңдаушы қажетті іс-әрекет-терді орындайтын сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады.

Өкімдерді біз жетекшілік тарапының жарғылары деп түсінеміз. Оның негізгі когнитивтік сипаттары: іс-әрекетті орындау үшін бұйрықтың орташа деңгейі; адресат үшін іс-әрекетті орындау міндеттілігі; сөйлеушінің мәртебелік басымдылығы. Бұйрық сияқты өкім де сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады, нәтижесінде тыңдаушы іс-әрекетті орындайды.

Тыйым салу дегеніміз – бір нәрсені істеуге тыйым салу, болымсыз бұйрық. Тыйым салу құрылымының когнитивтік сипаттары: іс-әрекетті орындамауға үзілді-кесілді бұйыру; адресат үшін іс-әрекетті орындамау міндеттілігі; сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі; тыйым салу да сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі, нәтижесінде тыңдаушы әрекетті орындайды.

Рұқсат іс-әрекетті орындауға мүмкіндік беру. Рұқсаттың негізі когнитивтік сипаты іс әрекетті орындау бұйрығының үзілді-кесілді еместігі; адресат үшін іс-әрекетті орындаудың міндетті еместігі; сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі; Рұқсат та сөйлеушінің реактивті сөйлеу әрекеті, нәтижесінде тыңдаушы әрекетті орындайды.

Нұсқау – бір нәрсені орындау, жүзеге асыру және реттіліктің, ережелердің жиынтығы. Нұсқаудың когнитивтік белгілеріне іс-әрекетті орындауға бұйырудың үзілді-кесілділігі, адресат үшін іс-әрекетті орындаудың міндеттілігі, сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі жатады. Нұсқау сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады, нәтижесінде тыңдаушы «қадам сайын» орындайтын іс-әрекет-тердің бірізділігін білдіреді.

Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді сөйлемдерге актуалдану құрылымы тән: ақпараттық мағыналық жүктеме сөйлемнің өн бойында бар. Мына сөйлемдегі (*Жарқынбек, айыптауды оқы!)* тема қаратпа формасында берілген *Жарқынбек* те, ремасы *оқы* және мағыналық элементі *айыптауды* болып табылады. Сөйлем-дердің прагматикалық құрылымының талдамасы осы сөйлемде іс-әрекетке тура бұйыру әңгімелесушіге бағытталған. Тұтастай алғанда сөйлемде бұйрықтың се-мантикалық реңкі бар, үзілді-кесілді бұйыру «жоғарыдан төменге» өтіп жатыр. Осылайша бұйрықта мынадай негізгі когнитивтік белгілер болады: іс-әрекетті орындауға бұйырудың үзілді кесілді жоғары деңгейі; адресат үшін іс-әрекетті орындау міндеттілігі, сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі. Сондай-ақ, бұйрық сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады, нәтижесінде тыңдаушы қажетті іс-әрекеттерді орындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык. – Воронеж, 1992. – С. 168.
- [2] Чайкисова А.В Когнитивно прагматический анализ побудительной модальности и средства ее выражения в современном английском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук. 2010. – С. 7.
- [3] Бондарко А.В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики // Проблемы функциональной грамматики. – СПб.: Наука. 2005. – С. 478.